

Over Keynesiaanse en marxistische economie en de econoom Hendrik de Man

Ludo Cuyvers¹

Tussen 1930 en 1935, dezelfde periode dat de bekende Britse econoom John Maynard Keynes de ideeën van zijn “The General Theory of Employment, Interest and Money” ontwikkelde, wat we vandaag het “Oude Testament van het Keynesianisme” kunnen noemen, publiceerde Hendrik de Man achttien economische artikels in het tijdschrift van de Nationale Bank van België. De artikels zijn in kringen van kenners niet onbekend. Peter Dodge (Dodge, 1966: 131) overliep reeds eerder in vogelvlucht hun gedachtengang en beschouwde ze als behorend tot de reeks van bronnen waarop het “Planisme” is gebaseerd (Dodge, 1966: 132). Recentelijk werden de artikels ook door Bob Cools (Cools, 2010) geanalyseerd.

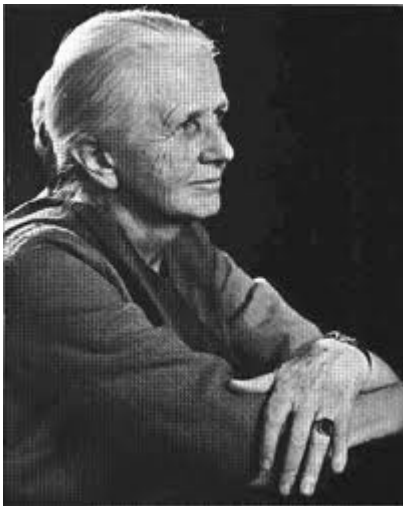
De onderwerpen van de artikels verschillen dikwijls grondig. Enkele van deze uit 1931 handelen over het kapitalisme en het socialisme en duiden op een sterke invloed van het marxisme. Zij tonen Hendrik de Man worstelend met de transformaties die het kapitalisme heeft ondergaan en de hieruit voortvloeiende gevolgen, zoals het karakter van de economische crisis van de jaren dertig. Sommige andere artikels volgen sociale en economische ontwikkelingen in Duitsland op het ogenblik dat hij nog aan de Universiteit van Frankfurt verbonden was. Nog andere daarentegen bouwen eerder voort op, of geven op een gestructureerde wijze kanttekeningen bij boeken, rapporten en artikels die De Man in verband met toen actuele economische thema's las of raadpleegde. De artikels zijn bijgevolg zeer ongelijk in kwaliteit, hoewel zij alle een historische waarde hebben. Bob Cools (2010: 5) geeft aan dat Robert

---

¹ Professor emeritus aan de Universiteit Antwerpen, buitengewoon hoogleraar aan de North-West University, Potchefstroom, Zuid Afrika. Wij zijn dank verschuldigd aan Bob Cools, Lode Hancké, Wim Meeusen en Gaston Vandewalle voor commentaar op een eerdere versie van deze bijdrage. Lode Hancké signaleerde tevens ons enkele bronnen. Geen van hen is echter verantwoordelijk voor de opvattingen verwoord in onderhavige bijdrage, evenmin als voor fouten en vergissingen. Deze tekst werd gepresenteerd op het Colloquium van de Vereniging voor de Studie van het Werk van Hendrik de Man, “Hendrik de Man, de crisis van de jaren dertig en de huidige financieel-economische crisis”, Antwerpen, 25 maart 2011.

Lemoine, toenmalig hoofd van de studiedienst van de Nationale Bank van België en zijn latere kabinetschef, hem dit forum heeft aangeboden.

In een aantal van deze artikelen komt De Man zeer dicht bij enkele oplossingen tot macro-economische overheidsinterventie die John Maynard Keynes in dezelfde periode ontvouwde. Door tevens zijn analyse te verbinden en te vergelijken met de marxistische visie op de lange termijn tendensen van het kapitalisme, loopt hij soms zelfs vooruit op het theoretisch werk over economische groei dat na de tweede wereldoorlog door Michal Kalecki en de jonge medestanders van John Maynard Keynes werd verricht, voornamelijk Joan Robinson. Het is onze bedoeling in onderhavige bijdrage de relatie tussen de econoom De Man en de toenmalige en latere visies van de Keynesianen te bestuderen.

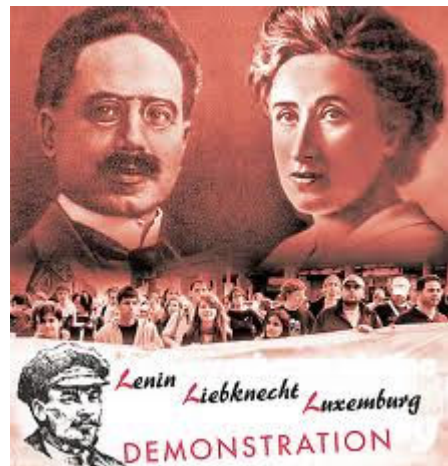

Ongetwijfeld bewijzen alle achttien artikels dat De Man telkens de behandelde problematiek degelijk had onderzocht. Niet zelden echter was het zijn eerdere lectuur van een boek, een rapport of een artikel uit het buitenland, die de aanleiding was voor zijn eigen denkwerk over bijv. technologische werkloosheid, het groeiend protectionisme vs. vrijhandel, allerlei plannen voor monetaire hervormingen en voor wijziging van het wisselkoerssysteem en dergelijke meer. Uit de artikels van De Man blijkt echter dat wat hem ontbreekt in zijn analyses van de crisis van de jaren dertig een gedegen macro-economisch denkkader is, dat precies op hetzelfde ogenblik door Keynes en zijn medewerkers werd ontwikkeld in Cambridge, Engeland. Hierop gaan we in in de volgende sectie.

De Man zelf blijft zich veelal bewegen in cirkels, waarbij hij theorieën en inzichten van anderen – vandaag weten we natuurlijk dat het dikwijls mindere goden betreft – in detail becommentarieert en/of bekritiseert, zonder tot een doorwrochte vernieuwende economische synthese te komen. Het kan De Man natuurlijk niet kwalijk worden genomen, dat hij geen innoverende theorie van de economische crisis van de jaren dertig heeft bereikt, als we bedenken dat de grote economen van die tijd daar evenmin in slaagden en veelal in “de oude vormen en gedachten” bleven

geloven, zoals de zgn. wet van Say en de monetaristische theorie van de economische conjunctuur. Het punt dat wij in de tweede sectie proberen te maken is dat het niet volstaat om naar Keynes' "Treatise on Money" te verwijzen, wat De Man deed, opdat zijn gevoerde analyse Keynesiaans zou zijn.

Wat hem evenzeer ontbreekt voor de economische analyse van de lange termijn in consistentie met het korte termijn analyse kader, is een gedegen inzicht in het zgn. marxistische probleem van de meerwaarderealiseringsprobleem dat hem wellicht Rosa Luxemburg zou hebben kunnen aanreiken. De Man had Luxemburg ontmoet in zijn periode in Leipzig (De Man, 1941: 61, De Man, 1972: 119). Wellicht is dat in september 1905 op het historische SPD Congres in Jena. Men vergeet echter niet dat De Man op dat ogenblik twintig jaar was, terwijl Luxemburg, een flamboyante socialistische revolutionaire van 34, op dat Congres een belangrijke rol speelde. De memoires van De Man laten ons in het ongewisse over de juiste aard van de contacten met August Bebel, Karl Kautsky, Karl Liebknecht en Rosa Luxemburg, die hij vermeldt. Wat moeten we ons voorstellen van dergelijke contacten die een jong broekje als Hendrik de Man toen legde met de belangrijkste tenoren van de Duitse sociaaldemocratie op dat ogenblik?². Het is overigens weinig waarschijnlijk dat hij haar "Die Akkumulation des Kapitals" dat in 1913 verscheen ooit doorworsteld heeft. Het is door toepassing van de inzichten van Marx en Luxemburg in een lange termijn veralgemening van Keynes dat de bekende econome, Joan Robinson, haar groeitheorie ontwikkelde, die nauw verwant is met de latere post-Keynesiaanse neomarxistische theorieën uit de jaren veertig, vijftig en zestig van vorige eeuw (Kalecki, Steindl, Baran & Sweezy). We zullen ons voor de karakterisering van deze theorieën ons concentreren op deze van Robinson, omdat daarmee bovendien

---

² Heel anders waren de contacten tussen Camille Huysmans en Rosa Luxemburg, die overigens dezelfde leeftijd hadden en zeer lang in de Tweede Internationale elkaars tegenpolen waren. De contacten tussen de twee werden vanaf 1914 persoonlijker en inniger. Zie hierover Geldolf (1996: 42, 75, 237) en Hunin (1999: 130-131). Met Karl Liebknecht zou de Man een nauwe band hebben (de Man, 1972:)

duidelijker de band met de toen jonge Keynesiaanse traditie wordt gelegd. Hierop wordt in sectie 3 dieper ingegaan.

De macro-economie van Keynes' "General Theory" en de artikels van De Man.

Bob Cools (Cools, 2010) schrijft in zijn essay over de economische artikels van Hendrik de Man in het tijdschrift van de Nationale Bank van België dat De Man Keynes' economisch werk zou blijven volgen, maar de vraag is of dat wel zo is, en als het zo is, of hij dat wel kon in de beschouwde periode 1930-1935. Bovendien maken diverse van de artikels – voornamelijk deze die niet ingaan op de kenmerken van het kapitalisme - op een geschoold hedendaags econoom de indruk van eerder beschrijvende bijdragen te zijn, geschreven in een toenmalige "continentale traditie" die we veelvuldig in economische Duitstalige en Franstalige geschriften van die tijd tegenkomen en die een gedegen macro-economisch theoretisch kader missen. Overigens zou het tegendeel ons verwonderen: De Man kan niet als een grondig geschoold econoom worden beschouwd. Hij had een cursus economie gevolgd bij Karl Bücher, een gerenommeerd Duits professor en vertegenwoordiger van de zgn. Duitse "jong-historische school", tijdens zijn studies aan de universiteit van Leipzig in de jaren 1905-1910 en een academisch werkstuk geschreven onder diens leiding (De Man, 1941: 67-69, De Man, 1972: 126).

Toen de "Grote Crisis" losgebarsten was, waren er weinig macro-economische analyses en analyse-instrumenten beschikbaar. Keynes had in 1930 zijn "Treatise on Money" gepubliceerd. De enige toen bestaande coherente macro-economische visie, waarin een economische crisis werd toegeschreven aan onderconsumptie, was te vinden in een aantal marxistische geschriften, voornamelijk "Das Kapital" en Rosa Luxemburgs "Die Akkumulation des Kapitals". Ook Keynes poogde in de "Treatise" een verklaring voor de economische crisis te zoeken in onvoldoende investeringen ten opzichte van de besparingen, maar analyseert de impact hiervan op de prijzen, niet op het productiepeil.

In zijn inleiding tot Deel 4 van “Hendrik de Man – Persoon en ideeën” merkt Piet Frantzen op dat De Man toen hij zijn artikel van april 1931 voor het Bulletin van de Nationale Bank (De Man, 1931a) schreef de geschriften van John Maynard Keynes kende, die reeds lang voor de publicatie van “The General Theory on Employment, Interest and Money” in 1936 voorstander was een kredietpolitiek afgestemd op de conjunctuur (Frantzen, 1975 : 13). Bob Cools suggereert echter meer dan Frantzen (Cools, 2010: 12), nl. dat ondanks het feit dat “The General Theory” van Keynes pas in 1936 verscheen, veel ervan reeds gekend was door eerdere geschriften van Keynes. Dit is slechts ten dele juist en heeft betrekking op de instrumenten van macro-economisch overheidsingrijpen die Keynes voorstond. Het punt dat wij in deze sectie trachten te maken is dat er een fundamenteel verschil bestaat tussen “A Treatise on Money” van 1930, dat De Man kent, en “The General Theory of Employment, Interest and Money” van 1936, en dat het verschil hem ligt in de volledig verschillende macro-economische visie en ontwikkelde mechanismen, wat we vandaag het uitgewerkte theoretisch economisch model zouden noemen.

Hoewel Keynes in “A Treatise on Money” in een aantal opzichten met de oude monetaire interpretaties van economische onevenwichtigheden breekt, geeft hij geen echte verklaring voor wijzigingen in de productie en de werkgelegenheid. In de “Treatise” is het verschil tussen besparingen en investeringen dat het algemeen prijspeil bepaalt (Keynes, 1930, Vol.1 : 136-137). Dit is een doorbraak in vergelijking met de zgn. kwantiteitstheorie van het geld, een monetaristische theorie die de veranderingen in de hoeveelheid geld die in de economie in omloop is als verantwoordelijk voor veranderingen in het algemeen prijspeil ziet.

In “The General Theory” worden de prijzen echter niet flexibel, maar eerder star verondersteld³, en het niveau van de investeringen bepaald door het algemeen economisch klimaat van het ogenblik. Een stijging van de investeringen leidt dan tot hogere inkomens via de werking van de zgn. multiplier. Het inkomen, de productie en de werkgelegenheid stijgen zodanig dat het nieuwe inkomen een bedrag aan besparingen genereert gelijk aan de investeringen (Keynes, 1936 : 113 e.v.).

---

³ Het is interessant te constateren dat ook de Man prijsstarheid als een gegeven van de economische crisis in 1930 beschouwt, in tegenstelling tot vroegere crisis (De Man, 1930 : 359)

Vandaag spreken we dikwijls over de “terugverdieneffecten” van overheidsbestedingen. Welnu, deze effecten zijn precies een gevolg van een dergelijke multiplicatorwerking. Overigens is Keynes voor de werking van de multiplicator in zijn model schatplichtig aan zijn medewerker en vroegere student Richard Kahn, die het concept had ontwikkeld in 1931 in een artikel in de *Economic Journal* (Kahn, 1931), een artikel waarnaar De Man nergens verwijst.⁴

Het is correct te stellen dat het aangaan van grote publieke werken en overheidsinvesteringen lang voor de “General Theory” door Keynes waren gepropageerd als probaat middel om de massale werkloosheid te bestrijden, wat vooral tot uiting kwam in “Can Lloyd George Do It?” uit 1929 dat hij met Hubert Henderson schreef. Ook was Keynes reeds lang voorstander van overheidsinterventie in de liberale economie. Overigens waren er ook in de publieke opinie en in de arbeidersbeweging veel voorstanders van een dergelijk beleid. Keynes was met zijn standpunten echter één van de weinigen in de kring van Britse academisch geschoolde economen die dergelijk beleid voorstond. Dit alles mag ons niet doen vergeten dat het niet zozeer publieke werken en overheidsinvesteringen zijn die essentieel zijn voor het Keynesiaanse economische model, dan wel de werking van de multiplicator.

Het belang van de multiplicator berust in het feit dat door de werking ervan door de overheid aangegane investeringen voor eenzelfde bedrag geen gat in de overheidsbegroting creëren, want geheel of gedeeltelijk terugverdiend worden. Dit alles werd door Keynes, lang voor 1936 beargumenteerd in zijn “The Means to Prosperity” dat in maart 1933 verscheen, nadat eerder grote delen als artikels in *The Times* waren gepubliceerd⁵. Het kan Hendrik de Man niet erg kwalijk worden genomen dat hij het academische artikel van Richard Kahn niet had gelezen en door een historisch toeval viel de publicatie van Keynes’ “Means to Prosperity” samen met de wording van het Plan van de Arbeid, waarin overheidsinvesteringen en publieke werken worden

---

⁴ Voor het belang van Kahns bijdrage in dit verband, zie Harrod (1963:434) en Skidelski (1992: 449 e.v.)

⁵ “The Means to Prosperity” is a key document in the history of the Keynesian Revolution. At this level, the level of practical policy, grounded for the first time in the multiplier analysis, the Keynesian Revolution was on the way to being won” (Skidelski, 1992 : 475). Zie ook Harrod (1963:441-442). Over de ontstaansgeschiedenis van de “The Means to Prosperity” en de rol van Keynes’ medewerkers, zij verwezen naar Skidelski (1992:448 e.v.)

aangeprezen maar geen argument opgezet dat de overheidsuitgaven worden terugverdiend.

Kan overigens verwacht worden dat Hendrik de Man deze theoretische ontwikkelingen had gevolgd? Op dat ogenblik had De Man zich de argumenten uit Keynes' pamflet "The Means to Prosperity" moeten hebben eigen gemaakt en het belang moeten hebben ingezien van deze belangrijke theoretische ontwikkeling. In zijn artikels in de Bulletin van de Nationale Bank van 1933, handelt hij uitvoerig over economisch overheidsingrijpen en de Amerikaanse en Zweedse ervaringen. Nergens wordt echter naar "The Means to Prosperity" en de daarin verweven inzichten gerefereerd.

In zijn artikel in de Bulletin van de Nationale Bank van 1935 roept De Man wel de academische economen op uit hun ivoren toren te komen (De Man, 1935: 36), maar de bewoordingen van zijn oproep doen vermoeden dat hij geen heil verwacht van de bestaande theorieën, maar antwoorden wenst op zeer concrete vragen, zoals in welke mate bijv. het economisch interventionisme in Groot-Brittannië bijgedragen heeft tot het beginnend economisch herstel in 1934. Eigenlijk haalt hij hier zijn enkele keren eerder geformuleerde stelling bij, dat de verschillen in de instituties van kapitalistische landen ze een fundamenteel verschillend karakter geven. De Mans analyse in het artikel van 1935, van de factoren zoals consumptie, exporten en investeringen, die in eerdere crisissen een herstel mogelijk maakten maar nu niet werken, is inspirerend en juist (De Man, 1935, p. 37-38). Hij geeft geen oplossing, maar duidt wel terecht aan, zoals overigens ook Keynes deed, dat een inkomensvermindering van de werkende bevolking de consumptie zal aantasten en daarmee de crisis verergeren (De Man, 1935, p.38)

Het is wel correct en belangrijk te stellen, zoals Bob Cools doet, dat de elementen kredietexpansie en overheidsuitgaven als de aangewezen instrumenten om de onvoldoende macro-economische vraag aan te sporen, lang voor 1936 door Keynes werden beargumenteerd, waarmee hij zich overigens veel kritiek uit de hoek van de orthodoxe liberale economen op de hals haalde. In zijn artikel van april 1931, doet De Man de argumenten van Keynes met instemming uit de doeken (De Man, 1931 : 266-267), waarbij hij ook aangeeft hoe Keynes naarmate de economische crisis vordert, het gebruik van deze instrumenten als

minder aangewezen beschouwt en daarentegen opteert voor stimulering van de exportindustrie, protectionisme en een hieruit voortvloeiende verhoging van de overheidsinkomsten. Overigens distantieert De Man zich volkomen van deze laatste ideeën van Keynes uit 1931 (De Man, 1931: 267) en contrasteert de visie van Keynes met die van J.H. Hobson en G.D.H.Cole. De gewraakte visie van Keynes is echter ook, zij het niet alleen, ingegeven door een veelal mis begrepen redenering van Keynes die protectionisme, bijv. onder de vorm van verhoogde invoerrechten, verbindt met de stimulering van de nationale economie, zonder negatieve impact op de handelspartners, en als alternatief voor een devaluatie van de munt. Hoe is dit mogelijk? Welnu, de toenemende overheidsinkomsten uit de gestegen douanerechten laten de overheid meer toe een stimulerend macro-economisch beleid te voeren. Dit beleid kan handelsneutraal zijn in de mate dat de stimulering van de binnenlandse vraag leidt tot toenemende importen (en dus verslechtering van de betalingsbalans ten opzichte van het buitenland) welke door de gestegen invoerrechten worden geneutraliseerd.⁶

Een ander cruciaal element in de “General Theory” is de rol die de dikwijls wispelturige liquiditeitsvoorkeur speelt in wisselwerking met de intrestvoet, waarbij deze vooral een monetair fenomeen is.⁷ De vraag naar geld van het publiek en de ondernemingen bestaat uit een gedeelte dat dient om de gewenste aankopen van goederen en diensten te financieren, en een ander gedeelte dat dient voor speculatieve transacties. Dit tweede gedeelte, ook speculatieve vraag naar geld genoemd, is wat Keynes als de liquiditeitsvoorkeur betitelt. Wanneer het publiek de marktintrestvoet hoger dan normaal vindt, zal deze voorkeur klein zijn want men wenst in rente-opbrengende activa te beleggen. Als daarentegen de marktintrestvoet lager dan normaal wordt geacht, leidt dit tot een grote liquiditeitsvoorkeur. Het spreekt vanzelf dat deze liquiditeitsvoorkeur zeer onderhevig is aan het psychologisch klimaat op ieder ogenblik en dus een belangrijke bron van instabiliteit vormt.

---

⁶ In dit verband kan worden verwezen naar Skidelski (1992: 386). Zie ook Robinson (1947). Dergelijke redenering werd in het midden van de jaren zeventig van de vorige eeuw, door notoire Britse neokeynesianen terug uit de kast gehaald als beleidsinstrumenten voor Groot-Brittannië op een moment dat de wereldeconomie in recessie was. Zie o.m. Cripps en Godley (1976 : 345) en de opeenvolgende Cambridge Economic Policy Group adviezen van die periode.

⁷ Volledigheidshalve moet worden vermeld dat in de latere Keynesiaanse modellen van John Hicks, Alvin Hansen, James Tobin, e.a. de liquiditeitsvoorkeur als een stabiele functie van het rentepeil wordt gespecificeerd, waarbij het rentepeil zowel door monetaire factoren als door zgn. “reële” factoren zoals de productiviteit van kapitaal in de economie, wordt bepaald.

In zijn artikel uit 1934 in de Bulletin van de Nationale Bank behandelt De Man de monetaire theorie van Silvio Gesell, naar aanleiding van enkele initiatieven in de wereld tot monetaire hervorming en een expansief monetair beleid. De Man geeft aan dat voor Gesell de intrestvoet een monetair fenomeen was, en niets met de productiesfeer te maken heeft. Dit is in essentie ook de visie die Keynes in zijn “General Theory” ontwikkelt. De Man heeft er vragen bij (De Man, 1934, p. 452) en ondanks het feit dat het artikel over monetaire theorie en monetaire problemen gaat, wordt erin met geen woord over Keynes gerept. Zo wijst De Man erop dat afgezien van de vraag, niet minder het aanbod van liquiditeit moet in rekening worden gebracht. Het is niet duidelijk wat hij precies hiermee bedoelt, maar het lijkt Keynesiaans. Ook geeft De Man aan dat Gesell een monetaire conjunctuurtheorie⁸ aanhangt (De Man, 1934, p. 449), maar een redenering als die van Keynes dat de liquiditeitsvoorkeur een instabiel gegeven is, komt nergens aan bod. Overigens blijkt hier opnieuw dat De Man Keynes’ “The Means to Prosperity” niet kende, want anders zou hij ten volle aandacht hebben besteed aan de daarin naar voor gebrachte ideeën over geïnstitutionaliseerde internationale monetaire samenwerking (Keynes, 1933:27-28, 30-33) - ideeën die opnieuw zouden opduiken en verder uitgewerkt worden in het Plan Keynes uit 1942 tot oprichting van een internationale “clearing union”, mede waaruit het huidige Internationaal Muntfonds in 1944 zou voortkomen.

De lange termijn van de neokeynesianen en neomarxisten en de artikels van De Man.

Joan Robinson die tijdens de periode dat “The General Theory” ontstond, nauw met John Maynard Keynes samenwerkte, is verantwoordelijk voor een lange termijn model dat op een zulkdanige wijze belangrijke elementen uit het werk van Keynes, Marx en Rosa Luxemburg combineert, waarmee zij aantoonbaar vertrouwd was, en dat ik eerder karakteriseerde als post-Keynesiaans neomarxistisch (Cuyvers, 1977; Cuyvers, 1979). Het is niet de bedoeling in deze bijdrage op dit model in de diepte in te gaan, wegens de grote techniciteit ervan. Wij

---

⁸ Een monetaire verklaring voor de economische conjunctuur was de enige die door de orthodoxe neoklassieke economen van toen werd aanvaard. In hun optiek was een algemene economische recessie onmogelijk wegens de zgn. wet van Say. Dergelijke verklaring staat in schril contrast met de onderconsumptieverklaring van de conjunctuur die we o.m. bij Marx vinden.

zullen volstaan met deze elementen te vermelden en ons te beperken tot het essentiële.

Robinsons groeitheorie (voornamelijk, maar niet uitsluitend in haar "The Accumulation of Capital", Robinson, 1956) is bij definitie een theorie over de lange termijn, in tegenstelling tot John Maynard Keynes' visie die de korte termijn betreft. Haar model vertrekt, zoals bij Marx, van een gegeven inherente kapitalistische accumulatie-drang, die zij echter in navolging van Keynes "animal spirits" noemt. Tevens bepaalt de lange termijn spaarquote van de kapitalisten een multiplicator, die analoog is aan de Keynesiaanse voor de korte termijn. De vermelde kapitalistische accumulatie-drang geeft aanleiding tot een investeringsritme, dat in combinatie met deze multiplicator, een bepaalde winstvoet op lange termijn oplevert. Michal Kalecki, die erkende zijn mosterd te hebben gehaald bij Marx en Rosa Luxemburg (Kalecki, 1966: 1), ontwikkelde enkele jaren voor Robinson eenzelfde mechanisme: "Workers spend what they get. Capitalists get what they spend" (Kalecki, 1965: 46-47; Kalecki, 1971: 12-13). Wil er op lange termijn een gestaag economisch groeiritme aangehouden worden, dan moet de aldus "gerealiseerde" winstvoet, dezelfde zijn die een voldoende hoge kapitalistische accumulatie-drang aanstuurt.

Wij hebben in het verleden aangetoond (Cuyvers, 1977; Cuyvers, 1979) dat deze interactie tussen investeringsritme en lange termijn kapitalistische spaarquote de kapitalistische winsten "realiseert", op eenzelfde wijze als de meerwaarde wordt gerealiseerd, zoals de bekende reproductieschema's in "Das Kapital" van Marx illustreren. Het is de verdienste van Rosa Luxemburg om in haar "Die Akkumulations des Kapitals" dit realiseringsmechanisme te hebben ontwikkeld en te hebben verbonden met de onderconsumptietheorie, alsook het belang van het bestaan van "externe markten" buiten de kapitalistische landen, meer bepaald onderontwikkelde niet-kapitalistische gebieden in de wereld, evenals bewapeningsuitgaven, te hebben aangegeven.

Voor Joan Robinson wordt onderconsumptie in het kapitalistische systeem in belangrijke mate veroorzaakt door de toenemende monopolisering (een visie die wij ook bij Michal Kalecki en andere neomarxistische auteurs van de jaren veertig, vijftig en zestig van vorige eeuw tegenkomen), wat op zijn beurt twee belangrijke determinanten

van de economische groei beïnvloedt. De vermelde accumulatie-drang kan gemakkelijk verzwakken met de stijging van de benodigde minimum-investeringen, maar ook zal de snelheid van de technische vooruitgang afgeremd worden, wat dan weer het accumulatie-ritme vertraagt. Dit leidt in haar groeitheorie tot een onderconsumptie- en stagnatietendens. Deze tendens wordt echter tegengewerkt door bewapeningsuitgaven en kapitaalexport (zie ook Luxemburg, Kalecki, Baran, Sweezy, e.a.).

In zijn artikel in het Bulletin van de Nationale Bank van november 1930 (De Man, 1930) geeft De Man aan dat de op dat ogenblik bestaande werkloosheid, afgezien van een cyclische component, in aanzienlijke mate technologische werkloosheid is (De Man 1930: 358; ook De Man, 1931b: 38), wat hij beschouwt als een belangrijk symptoom voor de transformatie van het kapitalisme (Dodge, 1966: 134). De Man herneemt het thema opnieuw in zijn artikel van februari 1933 (De Man, 1933). Zowel Marx als de neokeynesiaanse of neomarxistische groeitheorie stelt dat technologische werkloosheid zich enkel kan manifesteren als er een te laag investeringsvolume wordt aangehouden (Marx, 1962, Band 23: 472-473; Robinson, 1956: 94-95, 220). De Man schijnt deze relatie niet te leggen. Wel stelt hij de vraag of de economische crisis van 1930 een louter cyclisch karakter heeft, dan wel een crisis is van het kapitalistisch productie- en distributiesysteem (De Man, 1930 : 359) en gezien het belang dat hij constateert voor de technologische werkloosheid, kan het niet anders dan het laatste zijn, waarbij hij in eerste instantie wijst naar de groeiende contradictie tussen de toename van de industriële productiviteit en de inkrimping van de binnenlandse markt door de vermindering van het aandeel van de lonen (De Man, 1930: 360; ook De Man, 1931b: 38). Hiermee geeft De Man een onderconsumptieverklaring voor de structurele problemen van de kapitalistische economie.

In zijn artikel in het Bulletin van de Nationale Bank van april 1931, stelt De Man dat hij bij een analyse van de toenmalige economische crisis, als gemeenschappelijke noemer vindt dat het een onderconsumptiecrisis is en dat hij daarmee volmondig de marxistische analyse van het kapitalisme aanvaardt (De Man, 1931a: 270).⁹ De onderconsumptie vindt

---

⁹ De desbetreffende passage is bovendien interessant omdat ze nergens de zgn. wet van de tendentieel dalende winstvoet vermeldt, maar enkel spreekt van een onderconsumptiecrisis. Wij komen hierop terug.

volgens hem mee zijn oorsprong in de kapitaalbesparende technologische vooruitgang in het kapitalistische productieproces, waardoor de loonmassa en de consumptiekracht in de economie daalt (De Man, 1931b: 38).

Bovendien vinden we ook bij De Man een nadruk op de monopolisering van de economie en de toenemende rol van het financierskapitaal. In zijn artikel van november 1930 bijv., maakt hij een onderscheid tussen de “vrije” prijzen op de internationale markt en de prijzen gedictieerd door de monopolies op de binnenlandse markt (De Man, 1930: 359). In zijn artikel van juli 1931 stelt hij opnieuw dat de monopolies op de binnenlandse markt de werking van het kapitalisme structureel hebben gewijzigd (De Man, 1931b: 39), wat hij in oktober 1933 herhaalt en bovendien verwijst naar de bezetting van de commandoposten van het economische leven door het financierskapitaal (De Man 1933b: 248). In zijn analyses wordt echter nergens expliciet een band gelegd tussen de monopolisering van de kapitalistische economie en haar onderconsumptietendens.

Anders is het gesteld met de rol van de zgn. externe markten die in staat zijn de onderconsumptietendens tegen te werken. De Man onderkent ten volle het belang van externe markten in de ontwikkeling van het kapitalisme. In zijn juli 1931 artikel stelt hij dat de niet-kapitalistische landen in de wereld die voorheen de kapitalistische overproductie opslorpten, die uit de bovenvermelde onderconsumptie volgt, dit anno 1930 niet meer doen. Ofwel hebben de betrokken landen zelf hun productiecapaciteit ontwikkeld, ofwel is hun markt verloren gegaan door politieke troebelen ten gevolge van hun strijd tegen het imperialisme (De Man, 1931b: 39). Hiermee eindigt evenwel zijn analyse. In het laatste van de artikels uit 1932, vermeldt hij enkel opnieuw de niet-kapitalistische wereld, die het kapitalisme nodig heeft om te overleven gegeven zijn onophoudelijke expansie (De Man, 1932: 416). Er is evenwel in de achttien opstellen nergens sprake van nieuwe “externe markten” à la Rosa Luxemburg of à la Joan Robinson, zoals bewapeningsuitgaven, technologische vooruitgang, e.d.

In zijn artikel in het Bulletin van februari 1933 (De Man, 1933: 106) stelt De Man zich eveneens op een lange termijn standpunt wanneer hij aangeeft dat het verschil tussen de productiecapaciteit en de koopkracht

op de binnenlandse markt met vertraging heeft gewerkt doordat gedurende geruime tijd er afzet mogelijk was in de nieuwe niet-geïndustrialiseerde gebieden in de wereld. Dit komt zeer dicht bij de visie die Rosa Luxemburg ontwikkelde twintig jaar eerder, maar De Man verwijst niet naar haar werk.¹⁰ Het is ons evenmin bekend of hij het latere werk van Keynes, Kalecki of Joan Robinson kende, hen ontmoette of anderen uit het entourage van Keynes, ontmoette of contacteerde. Het lijkt ons niet waarschijnlijk. In afwachting van uitsluitel hierover, wat enkel gedegen archiefonderzoek kan opleveren, menen wij dat er geen reden is te denken dat De Man in zijn langere termijn visies ook hierdoor zou zijn beïnvloed.

Bovendien pleit ook zijn economische bagage hiertegen. Als jonge twintiger studeerde De Man in Leipzig o.m. bij Karl Bücher, bij wie hij t.a.

ook promoveerde. Zoals eerder aangeduid was Bücher een gerenommeerd Duits econoom en belangrijk vertegenwoordiger van de zgn. “jong-historische school”. Deze school in het economisch denken trachtte wetmatigheden te ontdekken en te analyseren in de economische ontwikkeling. De vertegenwoordigers hebben een belangrijke bijdrage geleverd tot het vestigen van de aandacht van de historici

op het belang van economische gebeurtenissen (Vandewalle, 1988: 144-145). Hun analyses werden door divers statistisch materiaal onderbouwd, maar bleven echter in eerste instantie beschrijvend en categoriserend, in tegenstelling tot belangrijke stukken in het werk van Adam Smith, David Ricardo, maar ook Marx, wiens benaderingen veel modelmatiger waren, d.w.z. vertrekkend van een algemeen en abstract model of denk- en analysekader. De benadering van de “jong-historische school” was ook fundamenteel verschillend van deze van Alfred Marshall, die een theoretische neoklassieke synthese uitwerkte in zijn “Principles of Economics” van 1890, zij het in essentie micro-

---

¹⁰ In zijn artikel in de Bulletin van juli 1931 vermeldt hij de theorie over het imperialisme van Rosa Luxemburg als een belangrijke bijdrage om feiten te interpreteren, zij het dat zij “un respect excessif de l’orthodoxie” ten toon spreidt (de Man, 1931b: 40). Zie ook zijn onderschrijving van de these over het imperialisme van de “internationalisten”, de revolutionaire strekking in het socialisme waartoe ook Luxemburg behoorde, zonder dat hij echter bereid is hun oppositie tegen de deelname aan de imperialistische oorlog van 1914-1918 te steunen, in de Man (1919: 78).

economisch, dat gedurende enkele decennia het standaardwerk bij uitstek van de Angelsaksische economen zou blijven: “All is in Marshall”, werd toen gezegd.

Bij Bücher schreef De Man een dissertatie over de Gentse lakennijverheid in de Middeleeuwen (de Man, 1972 : 129). Zijn verblijf in Leipzig werd onderbroken door een wintersemester aan de universiteit van Wenen, waar hij college wou lopen bij Eugen von Böhm-Bawerk. De Man vond de werkwijze van Böhm-Bawerk echter “inferieur” aan die van Leipzig en werd ook gehinderd door allerlei vechtpartijen tussen de studenten van diverse nationaliteiten (De Man, 1972: 136-137). Als belangrijk vertegenwoordiger van de zgn. “Oostenrijkse school” heeft Böhm-Bawerk vooral een bijdrage geleverd tot de kapitaal- en intresttheorie, die nog steeds relevante inzichten biedt. De appreciatie van De Man van Böhm-Bawerk mag op het eerste zicht verwondering baren, gezien het hoge theoretisch niveau dat deze econoom, notoir vertegenwoordiger van de

“Oostenrijkse school”, bereikte. Er mag vermoed worden dat de “werkwijze” die De Man “inferieur” vond eerder betrekking heeft op de manier van onderwijs en kennisoverdracht. Maar wellicht heeft De Man aldus een kans

gemist om kennis te maken met een andere academische vorm van economie bedrijven. Tevens had Böhm-Bawerk een grondige kritiek op de economische theorie van Marx geschreven, waarbij in eerste instantie Marx' waardetheorie en exploitatietheorie onder vuur waren komen te liggen – niet verwonderlijk gegeven Böhm-Bawerks kapitaal en winsttheorie. Hoe dan ook een gemiste kans om in Wenen een degelijke theoretische economische opleiding te krijgen.

Dat De Man vertrouwd was met de marxistische economie staat buiten kijf. Het is ons echter niet bekend hoe vertrouwd hij was met de finesses van de economische theorie van Marx. De econoom Hendrik de Man is nooit een economisch theoreticus of modelmatig denker geweest. De Man als econoom ontpopt zich pas opnieuw in de late jaren twintig en dertig, wanneer zijn academische vorming lang voorbij is en hij pragmatische antwoorden zoekt op de economische uitdagingen,

waarvan de artikels in het Bulletin van de Nationale Bank van België uitdrukking geven. In zijn artikel in het Bulletin van januari 1935, roept hij de professionele economen om hun oude doctrines en crisisinterpretaties, die gebaseerd zijn op vroegere economische crises te verlaten (De Man, 1935: 35). Wie verwacht dat hij zou oproepen tot een nieuwe theoretische synthese, zoals degene die in Cambridge bij Keynes in de maak was, vergist zich echter. Onmiddellijk laat De Man erop volgen dat de economen moeten verklaren waarom bepaalde landen zich sneller herstellen dan andere. Hierbij kan uiteraard worden vertrokken van bepaalde hypothesen, zo stelt hij, maar uiteindelijk moeten de feiten door de feiten worden verklaard (De Man, 1935: 35).

Men kan het De Man niet kwalijk nemen dat hij de theoretische voorspellingen wantrouwt op een ogenblik dat de theorieën tekort schoten, maar tevens kan men zich niet van de indruk ontdoen dat de pragmaticus en de eerder beschrijvende volgeling van Karl Bücher de pen voert. Dit wordt overigens bevestigd in een volgende passage, waarin hij stelt : “... le commun des mortels ne se soucie pas beaucoup si Ricardo continue à avoir raison après plus d’un siècle, si Rosa Luxemburg a apporté des amendements valables à la théorie marxienne de l’accumulation de la plus-value, ou si une théorie quantitative de la monnaie est encore possible en principe. Mais il s’intéresse beaucoup aux moyens de sortir de la crise qui l’étreint” (De Man, 1935: 36)¹¹. Men bedenke dat op datzelfde ogenblik de in deze sterk door Marx en Rosa Luxemburg beïnvloede, maar nog onbekende Michal Kalecki in zijn in essentie neomarxistische analyse van de conjunctuurcyclus had gemaakt, waaruit later ook zijn lange termijn theorie volgde¹².

Een andere reden voor de pragmatische houding van De Man is wellicht te vinden in het feit dat hij ondertussen de grondlegger en voornaamste propagandist van het Plan van de Arbeid was geworden. Zonder veel theoretische onderbouwing waren de contouren van het Plan opgesteld en goedgekeurd op het Congres van de Belgische Werkliedenpartij op kerstdag 1933, waarna het in detail werd uitgewerkt door niet minder dan 22 commissies gedurende het volgende jaar. Het was een pragmatisch

---

¹¹ Een analoge redenering vinden we in De Man (1930: 360), zij het dat hij in dat artikel veel minder het belang van de theoretische analyse relativeert.

¹² Kalecki’s “Outline of a Theory of the Business Cycle”, in het Pools geschreven, dateert van 1933 en werd in het Frans pas in het maart-april 1935 nummer van *Revue d’Economie Politique* gepubliceerd. Een Engelse versie is te vinden in Kalecki (1966:3-15)

en technocratisch, maar tegelijkertijd zeer innovatief socialistisch antwoord op de uitdaging van de diepe economische crisis van de vroege jaren dertig, dat ook elders in Europa weerklank zou vinden (zie Cools, 2006). Desalniettemin wordt in “De uitvoering van het Plan van de Arbeid” van 1935 zeer sterk benadrukt dat “de hoofdvoorwaarde, vereist met het oog op het economisch herstel van het land, besloten ligt in het opnieuw in omloop brengen van thans rustende kapitalen” (De Man, 1975: 144), een zeer Keynesiaanse idee. Het zou ons te ver afleiden hier dieper op “De uitvoering...” in te gaan. Het punt is enkel dat het in de lijn der verwachtingen ligt dat De Man in 1935, na al zijn geleverde werk aan een pragmatisch antwoord op de economische crisis, eenzelfde pragmatische aanpak van de economische wetenschap verdedigt in zijn bijdrage in de Bulletin van de Nationale Bank van januari 1935.

Tot slot kan worden gewezen op de afwijzing van de arbeidswaardeleer en van het ontbreken in de achttien artikels van De Man van enige verwijzing naar een tendentieel dalende winstvoet, zoals we die bij Marx vinden. Beide elementen worden door orthodoxe marxistische economen tot vandaag als kernstukken in de marxistische economische theorie beschouwd, maar hun ontbreken in de post-Keynesiaanse versies van het neomarxisme is kenmerkend voor deze richting in het economisch denken.

De arbeidswaardeleer, gebouwd op deze van de Klassieke economen, poogt de prijzen van de geproduceerde goederen op lange termijn te verklaren door de arbeidsbesteding die direct en indirect nodig was om de resp. goederen te produceren. De arbeidswaardeleer is essentieel voor Marx en de orthodoxe marxisten omdat hiermee kan worden bewezen dat de winsten (meerwaarde) in een kapitalistisch systeem berusten op uitbuiting van de arbeidersklasse. Inderdaad, aangezien volgens de marxistische arbeidswaardeleer de meerwaarde het verschil is tussen de noodzakelijke arbeidstijd om een bepaald product te produceren en deze nodig om de daarbij gebruikte arbeidskracht te onderhouden, berusten de winsten op onbetaalde arbeidstijd en dus op uitbuiting. De post-Keynesiaanse neomarxisten negeren de arbeidswaardeleer, omdat die in hun theorie overbodig is. Bovendien noemt Joan Robinson het een onwetenschappelijke theorie, want niet falsifieerbaar. In zijn artikel van januari 1931 wijdt De Man enige

aandacht aan de marxistische arbeidswaardeleer, waarin hij deze poging tot reductie van prijzen tot bestede arbeidstijd afdoet als een abstractie, zoals ook de niet tot de waardenschepping bijdragende “pure” kapitalist die Marx opvoert een abstractie is. De Man geeft aan hoe Marx steeds verder in tegenstrijdigheden en nodeloze theoretische complexiteiten gebracht wordt door het hanteren en verder uitwerken van dergelijke abstractie (De Man, 1931 : 34).¹³

De zgn. “wet” van de tendentieel dalende winstvoet werd door Marx in verband gebracht met de toenemende vervanging van arbeid door kapitaal in het productieproces. Aangezien deze vervanging leidt tot de aanwending van proportioneel minder arbeid, volgt uit de arbeidswaardeleer dat – voor zover de graad van uitbuiting ongewijzigd blijft – er ook proportioneel minder meerwaarde wordt geproduceerd. De waarde van het geïnvesteerde kapitaal stijgt op lange termijn dus sneller dan dat de meerwaarde – en dus de winst – kan toenemen, wat leidt tot de tendens van de winstvoet om op lange termijn te dalen. Wanneer de winstvoet steeds lager wordt, gaat het kapitalisme steeds meer kampen voor zijn overleving. Door orthodoxe marxisten wordt de “wet” van de tendentieel dalende winstvoet gezien als een van de redenen van de toekomstige ineenstorting van het kapitalisme. Het mechanisme achter de “wet” is fundamenteel verschillend van het stagnatiemechanisme via een onderconsumptietendens, die Rosa Luxemburg en de post-Keynesiaanse neomarxisten vooropstellen.

In het licht van de enkele neomarxistische elementen (de rol van de onderconsumptie en van de monopolisering van de economie, en het belang van externe markten voor het kapitalisme op lange termijn) die we konden aanstippen, zou dit een element te meer kunnen zijn. Eenzelfde verwaarlozing van de zgn. marxistische wet van de tendentieel dalende winstvoet is eigen aan de post-Keynesiaanse neomarxistische economische visies die in de jaren veertig, vijftig en zestig aan de orde kwamen in het werk van Joan Robinson, Michal Kalecki, Josef Steindl, Paul Baran en Paul Sweezy (Cuyvers, 1977; Cuyvers, 1979). Evenmin vond Rosa Luxemburg, de moeder van de

---

¹³ Reeds in 1919 had de Man geschreven : “Even such Marxian theories as that of value which depend on the knowledge of actual facts, no longer appear to us in the light of what has since happened, as a final explanation; they are now merely an important and brilliant chapter in the history of economic doctrine.”(De Man, 1919: 87). Wij zijn Lode Hancké dank verschuldigd om ons op deze passage attent te hebben gemaakt.

neomarxistische groeitheorie, deze “wet” van belang, die zij zowel theoretisch als empirisch onjuist vond. Het is echter mogelijk dat we de werkelijkheid inzake de visie van Hendrik de Man deze geweld aandoen, want het ontbreken van deze verwijzing in de artikels van De Man naar een tendentieel dalende winstvoet, verstrekt uiteraard geen enkele evidentie van wat zijn opinie erover was, laat staan dat hij deze marxistische “wet” verwierp.¹⁴

Enkele conclusies: *Au-delà of en route vers?*

Wij zagen in het bovenstaande dat Hendrik de Man, wat het conjunctuurbeleid betreft, de rol van de overheid en de overheidsinvesteringen beklemtoont. Hierbij sluit hij aan bij een toenmalige onorthodoxe strekking in het economisch denken, die evenwel met toenemend gezag door John Maynard Keynes werd vertegenwoordigd. De opvattingen van De Man moeten echter als pre-Keynesiaans (of op zijn best: vroeg-Keynesiaans) worden beschouwd, aangezien nergens in de achttien opstellen, enige verwijzing naar de zgn. terugverdieneffecten (via de multiplierwerking) van de overheidsuitgaven te vinden is. In tegenstelling tot wat de economische orthodoxie leerde, beschouwt De Man, zoals Keynes, de intrestvoet als een monetair fenomeen (en dus geen reëel fenomeen verbonden met de productiviteit van kapitaal), maar hij vermeldt nergens de feitelijke instabiliteit van wat Keynes de liquiditeitsvoorkeur noemt. Zowel de multiplierwerking als de instabiele liquiditeitsvoorkeur zijn essentiële bouwstenen in het oorspronkelijke Keynesiaanse model.

Dat De Man nergens melding maakt van een eventuele multiplierwerking baart enige verwondering, omdat dergelijke innovatie in 1931 door Richard Kahn was geïntroduceerd en reeds in het in maart 1933 verschenen pamflet van Keynes, “The Means to Prosperity”, werd behandeld. Als De Man de ontwikkelingen van Keynes in de periode dat hijzelf zijn bijdragen voor het tijdschrift van de Nationale Bank van België schreef had gevolgd, dan zou hij daar ongetwijfeld mee hebben rekening gehouden. Een gemiste kans.

---

¹⁴ Een passage in zijn artikel van juli 1931 kan evenwel naar de “wet” van de tendentieel dalende winstvoet verwijzen. Nadat de Man heeft aangegeven dat hij niet van marxistisch dogmatisme kan worden verdacht, geeft hij aan dat de crisistheorie van Marx te veel is gefundeerd op de arbeidswaardeleer en dat deze theorie “accorde trop volontiers à de simples tendances de lois presque mathématiques” (de Man, 1931b: 39).

Wat de ontwikkelingen op lange termijn betreft vertrekt De Man van de marxistische tegenstelling tussen de ontwikkeling van de productiekrachten en de beperkte consumptiecapaciteit van de werkende bevolking. Deze onderconsumptietendens is een essentieel kenmerk van de post-Keynesiaanse neomarxistische economische theorieën van na de tweede wereldoorlog. Karakteristiek is ook dat De Man aangeeft dat de externe markten, een ander essentieel element in deze neomarxistische economische theorieën, zeer sterk ingeperkt zijn geraakt, wat mee het structureel karakter van de Grote Depressie van de jaren dertig illustreert: de onderconsumptietendens werd geruime tijd door het bestaan van dergelijke externe markten tegengewerkt, maar hun expansie garandeert nog op enigerlei wijze de afzet van de overproductie. Dergelijke visie vinden we reeds in de theorie van Rosa Luxemburg van 1913, maar De Man verwijst nergens naar haar werk in dit verband. Bovendien beperken de externe markten bij hem zich kennelijk tot niet-kapitalistische gebieden in de wereld, daar waar bij Luxemburg en de latere neomarxisten ook bewapeningsuitgaven, e.d. hiertoe worden gerekend.

Andere neomarxistische elementen in de artikelen van De Man zijn het belang dat hij hecht aan de monopolisering van de economie en het negeren resp. onvermeld laten van de marxistische arbeidswaardeleer en de tendentieel dalende winstvoet.

Hoewel de artikels in het *Bulletin d'Information et de Documentation* van de Nationale Bank, wat de korte termijn analyse betreft, als pre-Keynesiaans moeten worden beschouwd, vertoont de lange termijn analyse kennelijk een aantal karakteristieken die ze als een premature vorm van de latere post-Keynesiaanse neomarxistische economische visie karakteriseren. Deze bijdrage van De Man is blijkbaar door de kenners van zijn werk over het hoofd gezien, omdat herhaaldelijk werd benadrukt dat de meeste van de artikels een aanloop vormen naar het Plan van de Arbeid.

Natuurlijk is het zo dat een aantal van de artikels in dit verband weinig bijdragen en tijdsgebonden zijn (bijv. de artikels uit 1930 over het Duitse arbeidssysteem). Bovendien lijkt ons een verandering in hun toon

aanwezig, die belangrijk is bij hun bestudering, t.w. van pogingen tot theoretische fundering voortbouwend op in essentie marxistische ideeën, naar meer beleidsgerichte thema's en technische en pragmatische kwesties. Vanaf 1933 zal men in de artikels in het Bulletin nog nauwelijks verwijzingen naar Marx of het marxisme vinden. Wij geloven dat deze verandering in toon van de artikels toe te schrijven is aan de evolutie van De Man in de betrokken periode. Was hij op zoek naar een analysekader en naar oplossingen voor de werkloosheid en de economische crisis in de artikels voor 1933, dan is hij – waarschijnlijk door zijn denkwerk bij de ontwikkeling van het Plan van de Arbeid als een socialistisch, maar pragmatisch antwoord op de Grote Crisis – nadien weg geëvolueerd van de economische theorievorming. Hij verwijt de bestaande economische doctrines een gebrek aan eensgezindheid en het mankeren van oplossingen, op een ogenblik evenwel dat Keynes een nieuwe theoretische synthese die tevens leidt tot praktisch economisch beleid aanreikte. Hierbij mag men niet vergeten dat De Man geen economisch theoreticus, maar in de eerste plaats socioloog en sociaal psycholoog was.

We hebben eerder beargumenteerd dat een belangrijke school in de neomarxistische economie, hoewel teruggaand tot het werk van Rosa Luxemburg over de accumulatie van het kapitaal en de meerwaarderealiserings, in essentie als post-Keynesiaans kan worden beschouwd (Cuyvers, 1984), namelijk Marx herwerkend en herinterpreterend gebruik makende van de nieuwe inzichten die Keynes had geleverd. Uit een aantal van de achttien artikels van Hendrik de Man blijkt nu dat hij niet enkel beschouwd moet worden als een van de voornaamste vertegenwoordigers van het "Planisme". Dit is een richting in het economisch denken die teruggaat tot auteurs van het einde van de 19de eeuw en de eerste twee decennia van de 20ste eeuw die economische planning voorstonden (Vandewalle, 1988: 266 e.v.). Het "Planisme" van Hendrik de Man heeft gedurende vele jaren sporen nagelaten in de programma's van diverse Europese socialistische partijen en vakbonden (Frantzen, 1975: 25-26, Cools, 2006). Het is op een dusdanige manier geworteld in het marxisme en de analyse van nieuwe economische fenomenen, inclusief het vroeg-Keynesianisme van John Maynard Keynes anno 1931, dat het tot een vroege en nog

onvolgroeide variant van het post-Keynesiaans neomarxisme kan worden beschouwd. Met de economische opstellen in het *Bulletin d'Information et de Documentation* van de Nationale Bank van België is Hendrik de Man zowel "au-delà" het orthodoxe marxisme als "en route vers" het post-Keynesiaans neomarxisme.

REFERENTIES

B. COOLS (2006): "Op zoek naar het verloren Plan - Van het 'Plan de Man' tot de naoorlogse economische planning", *Bulletin van de Vereniging voor de Studie van het Werk van Hendrik de Man*, nr. 32, november 2006.

B. COOLS (2010): "Een reeks artikelen van Hendrik de Man over de crisisjaren 1930-1935 in het Bulletin van de Nationale Bank van België", *Bulletin van de Vereniging voor de Studie van het Werk van Hendrik de Man*, nr. 36, te verschijnen, beschikbaar op <http://static.skynetblogs.be/media/131615/2862815381.2.pdf>.

F. CRIPPS en W. GODLEY (1976): "A Formal Analysis of the Cambridge Economic Policy Group Model", *Economica*, Vol. 43, No.172, November 1976, pp. 335-348.

L. CUYVERS (1977), *Marxistische en neo-marxistische kenmerken en invloeden in de groeitheorie van Joan Robinson - een analytisch en kritisch onderzoek*, doctoraal proefschrift, Antwerpen: Universiteit Antwerpen (RUCA)

L. CUYVERS (1979), "Joan Robinson's Theory of Economic Growth", *Science and Society*, Vol. 43, No. 3, Fall 1979, pp. 326-348.

L. CUYVERS (1984): "Neo-marxistische economie", in: *Encyclopedie van de Bedrijfseconomie*, Deventer- Deurne: Kluwer 1984, pp. 1333-1335.

H. DE MAN (1919), *The Remaking of a Mind. A Soldier's Thoughts on War and Reconstruction*, New York: Charles Scribner's Sons

H. DE MAN (1930): "Crise économique et critique de l'économie", *Bulletin d'Information et de Documentation, Banque Nationale de Belgique*, V année, Vol. II, No.10, 25 november 1930, pp.357-362.

H. DE MAN (1931): "La capitalism autoritaire", *Bulletin d'Information et de Documentation, Banque Nationale de Belgique*, VI année, Vol.I, No.2, 25 januari 1931, pp. 33-38

H. DE MAN (1931a): "Le capitalisme libéral", *Bulletin d'Information et de Documentation, Banque Nationale de Belgique*, VI année, Vol.I, No.8, 25 april 1931, pp. 265-270

H. DE MAN (1931b): "La crise du capitalisme", *Bulletin d'Information et de Documentation, Banque Nationale de Belgique*, VI année, 25 juli 1931, pp. 38-43

H. DE MAN (1932): "Du protectionisme à l'autarchie", *Bulletin d'Information et de Documentation, Banque Nationale de Belgique*, VII année, Vol.II, No.12, 25 december 1932, pp. 413-419

H. DE MAN (1933): "La technocratie", *Bulletin d'Information et de Documentation, Banque Nationale de Belgique*, VIII année, Vol.I, No.4, 25 februari 1933, pp. 101-106

H. DE MAN (1933b): "Libre-échange, autarchie ou économie dirigée?", *Bulletin d'Information et de Documentation, Banque Nationale de Belgique*, VIII année, Vol.II, No.8, 25 oktober 1933, pp. 245-251

H. DE MAN (1934): "L'argent fondant : panacée ou aberration?", *Bulletin d'Information et de Documentation, Banque Nationale de Belgique*, IX année, Vol.I, No.4, 25 mei 1934, pp.448-454

H. DE MAN (1935) : "Le problème des reprises nationales", *Bulletin d'Information et de Documentation, Banque Nationale de Belgique*, X année, Vol.1, No.2, 25 januari 1935, pp. 33-

H. DE MAN (1935), "De uitvoering van het Plan van de Arbeid", in : P. Frantzen (Red.), *Hendrik de Man – Persoon en ideeën, Deel IV, Planisme*, Antwerpen-Amsterdam : Standaard Wetenschappelijke Uitgeverij.

H. DE MAN (1941), *Herinneringen*, Antwerpen: De Sikkel.

H. DE MAN (1972), *Autobiografie*, in: M. Claeys-Van Haegendoren (Red.), *Hendrik de Man – Persoon en ideeën, Deel I, Autobiografie*, Antwerpen-Amsterdam : Standaard Wetenschappelijke Uitgeverij.

H. DE MAN (1975), De uitvoering van het Plan van de Arbeid, in : P. Frantzen (Red.), *Hendrik de Man – Persoon en ideeën, Deel IV*,

Planisme, Antwerpen-Amsterdam : Standaard Wetenschappelijke Uitgeverij.

P. DODGE (1966), *Beyond Marxism – The Faith and Works of Hendrik de Man*, The Hague : Martinus Nijhoff.

P. FRANTZEN (1975) : “Planisme : Inleiding”, in: P. Frantzen (Red.), *Hendrik de Man – Persoon en ideeën, Deel IV, Planisme*, Antwerpen-Amsterdam : Standaard Wetenschappelijke Uitgeverij.

W. GELDOLF (1996), *Stockholm 1917 – Camille Huysmans in de schaduw van titanen*, Antwerpen: Contact.

R.F. HARROD (1963), *The Life of John Maynard Keynes*, London: Macmillan (Reprint).

J. HUNIN (1999), *Het enfant terrible Camille Huysmans, 1871-1961*, Amsterdam-Antwerpen: Meulenhoff-Kritak.

R.F.KAHN: “The Relation of Home Investment to Employment”, *Economic Journal*, juni 1931, 180-184

M. KALECKI (1954): *Theory of Economic Dynamics : an essay on cyclical and long-run changes in capitalist economy*, London: Allen & Unwin

M. KALECKI (1966), *Studies in the Theory of Business Cycles*, Oxford: Basil Blackwell.

M. KALECKI (1971): *Selected Essays on the Dynamics of the Capitalist Economy, 1933-1970*, Cambridge: Cambridge University Press.

J. M. KEYNES (1930), *A Treatise on Money, Vol.1, The collected writings of John Maynard Keynes*, London, MacMillan, 1971, Vol. 5.

J.M. KEYNES (1931), *Essays in Persuasion, The collected writings of John Maynard Keynes*, London, MacMillan, 1972, Vol. 9.

J.M. KEYNES (1933), *The Means to Prosperity*, London: Macmillan.

J. M. KEYNES (1936): *The General Theory of Employment, Interest and Money*, London-Basingstoke: Macmillan, 1973

R. LUXEMBURG (1913), *Die Akkumulation des Kapitals, Gesammelte Werke, Band 5: Ökonomische Schriften*, Berlin: Institut für Marxismus-Leninismus, 1975.

K. MARX (1962), *Das Kapital, Band 1, 2, 3, Marx-Engels Werke, Band 23, 24, 25*, Berlin. Institut für Marxismus-Leninismus

J. ROBINSON (1947): "Beggar-My-Neighbour Remedies for Unemployment", in *Essays on the Theory of Employment*, 2nd edition, Oxford: Basil Blackwell.

J. ROBINSON (1956), *The Accumulation of Capital*, London: MacMillan.

R. SKIDELSKI (1992), *John Maynard Keynes – The Economist as Saviour, 1920-1937*, London-Basingstoke: Papermac.

G. VANDEWALLE (1988), *De geschiedenis van het economisch denken*, Antwerpen: Kluwer.